

УДК 821.161.3

**ВОБРАЗЫ ВАЙНЫ ВАЧЫМА АПАВЯДАЛЬНІКА-ПАДЛЕТКА
(на матэрыяле аповесцей «Канец сервітуту» і «Цяжкі год» А. Якімовіча)**

Ключавыя словы: беларуская ваенная проза, Першая сусветная вайна, аксіялагічны крызіс, А. Якімовіч.

У артыкуле разглядаюцца спецыфічныя рысы аповесцей «Канец сервітуту» і «Цяжкі год» А. Якімовіча, прысвечаных падзеям 1914–1918 гг. Характарызуюцца асноўныя мастацкія прыёмы ўвасаблення Першай сусветнай вайны і рэвалюцыі 1917 г. (постаць падлетка-апавядальніка, выкарыстанне эпістальных элементаў, стылізацыя пад салдацкі наратыў).

Увасабленне падзей пачатку мінулага стагоддзя запатрабавала ад мастакоў слова пошукаў адмысловага персанажа, чуйнага да радыкальных грамадска-палітычных змен. Невыпадкава З. Бядуля, М. Гарэцкі, М. Зарэцкі, Я. Колас, К. Чорны, І. Навуменка, І. Шамякін, А. Якімовіч час ад часу абіралі ў якасці галоўнага персанажа сваіх твораў героя маладога веку, які толькі спасцігаў сэнс жыцця. Такая постаць была надзвычай прыцягальнай, бо аповед пра яе дазваляў прасачыць шэраг значных працэсаў: набыццё ведаў пра сябе і свет, абвяржэнне пэўных сацыяльных стэрэатыпаў, засваенне новых ідэалагем.

Аповесці А. Якімовіча «Канец сервітуту» і «Цяжкі год», якія разам з кнігамі «Адкуль ліха на свеце» і «Кастусь Каліноўскі» ўтвараюць тэатралогію на гістарычную тэматыку, на нашу думку, займаюць адмысловае месца сярод кніг, прысвечаных Першай сусветнай вайне, бо тыя падзеі пададзены выключна з пункту погляду падлетка, які не мог выбрацца з віхуры часу, сталеючы на фоне і пад уплывам нязнаных раней катаклізмаў. Паводле І. Разанава, «ні ў адной з аповесцей А. Якімовіча няма таго маленькага, адасобленага ад жыцця дарослых, дзіцячага свету, у якім дзейнічаюць яго героі. У творах жыццё дзяцей і падлеткаў ... падаецца ў цеснай сувязі з жыццём і дзейнасцю іх бацькоў, старэйшых таварышаў, настаўнікаў» [1, с. 5].

У адрозненне ад Лявона Задумы («На імперыялістычнай вайне» М. Гарэцкага), Левіна («Набліжэнне» З. Бядулі) ці Лясніцкага («Сцежкі-дарожкі» М. Зарэцкага) перад чытачом паўстала асоба, якая не паспела сфармаваць адмысловае светапогляд. Свае адносіны з асяроддзем такі персанаж спачатку будаваў на грунце ідэй, засвоеных ад дарослых (праблема сацыяльнай няроўнасці, заганнасць існуючага грамадска-палітычнага ладу, недавер да чалавека, надзеленага ўладай) ці дзякуючы пачатковай школьнай адукацыі. Паступова малады герой атрымліваў пацвярджэнне ці абвяржэнне пачутай ад іншых інфармацыі, набываў крытыцызм мыслення, неабходны для далейшага жыцця. Асабліва інтэнсіўна гэты працэс праходзіў у час сусветнай вайны і рэвалюцыі 1917 г.

Паказальна і тое, што апавядальнік і галоўны герой у аповесцях «Канец сервітуту» і «Цяжкі год» А. Якімовіча – гэта адна і тая ж асоба рознага ўзросту. Пэўны часавы прамежак дазваляў Петрусю-апавядальніку вылучаць, напрыклад, знакавыя эпізоды, звязаныя ў тым ліку і са зменамі, якія некалі адбыліся ў яго мысленні за час паскоранага сталення ў навальнічнай атмасферы 1910-х гг. Затое назіранні Петрака-персанажа надалі экспрэсіі, дзіцячай непасрэднасці і аўтэнтычнасці расказанаму. Адзначым, што абраная А. Якімовічам тэхніка выкладу матэрыялу карэлюе з аповедам у кнізе І. Шамякіна «Першы генерал». Галоўнае адрозненне абодвух аповесцей, на нашу думку, звязана з постаццю героя-апавядальніка: у выпадку з аповесцямі «Канец сервітуту» і «Цяжкі год» складана дакладна вызначыць часавую адлегласць, якая падзяліла самі падзеі і момант іх асэнсавання. Калі звярнуцца да шамякінскага персанажа-апавядальніка, то аўтар падкрэсліваў яго сталы ўзрост, багаты жыццёвы вопыт, які даў Піліпу Жмянькову магчымасць паглядзець на сябе быццам бы «з боку», дакладна вызначыць матывы дзеянняў у маладосці.

Пільны і крыху наіўны позірк апавядальніка і галоўнага героя ў аповесцях А. Якімовіча «Канец сервітуту» і «Цяжкі год» заўважаў выбітныя рысы, якія складаліся ў яскравы малюнак эпохі. Напрыклад, чытаючы ліст ад франтавіка, Пятрусь не мог зразумець, чаму «два радкі былі зусім выкраслены чорным, як сажы, чарнілам. Ды так старанна, што ніводнай літары за гэтую чарнатою ён так і не расчытаў. Хто гэта зрабіў? Той, хто пісаў? Дык навошта было гэтак заўзята чарніць сваё пісанне?» [2, с. 24]. Аўтар свядома пазбегнуў згадак пра цензуру – з’яву занадта складаную і мала зразумелую для персанажа ў тым узросце, але змог раскрыць яе ўздзеянне на чалавека, пазбаўленага права выказацца, і на яго адрасата, які не меў магчымасці даведацца праўду, каб суперажываць разам з блізкімі.

А. Якімовіч падводзіў чытачоў да высновы пра адмысловую ролю ліставання ў жыцці чалавека пачатку ХХ ст. З усягопрачытанага эпістальнага персанаж-падлетак і іншых героі аповесцей атрымлівалі бездань фактаў, якія парушалі звыклы лад мыслення, вымушалі пільней паставіцца да некаторых праблем сучаснасці (цэнзура, праца прапагандысцкай машыны, рэальная постаць ворага, франтавы побыт, сутнасць татальнай вайны). Напрыклад, ліст з фронту ад бацькі прымусіў Петруся паразважаць над некалькімі дылемамі, бо яго крэўны пісаў: «Ніколі раней не думаў ..., што змагу забіць чалавека. А вайна навучыла гэтаму. Наш салдацкі поп кажа, што забіць немца ці аўстрыяка не грэх. Немцы і аўстрыўцы не вераць у нашага бога» [2, с. 45]. Такі маральны рэлігійызм свецкай і духоўнай улад бянтэжыў звычайнага хлопца, які адчуваў, што падобныя адносіны да чалавечага жыцця непрымальныя, бо залішне лёгка пераносяцца на кожнага (незалежна ад веравызнання, нацыянальнай прыналежнасці, светапогляду). Пазней бацька Петруся, апавядаючы сваёй сям'і пра ўласны ваенны вопыт, недвухсэнсоўна выказаўся па гэтым жа пытанні: «гоняць у бой, як тую скаціну. А за што? Адны за веру і цара і другія за тую ж веру і цара, хоць ён у іх і кайзерам празываецца. Дык няхай ён згарыць, той цар, каб за яго гэтупкі людзей перабіць ды перакалечыць. А бог жа адзін і ў нас, і ў немцаў» [3, с. 250]. Згаданая вышэй цытата, прынамсі, гучыць шырэй, чым простая ілюстрацыя пэўнай запраграмаванасці аповесцей А. Якімовіча на ўзгадаванне ў тагачаснага чытача пачуццяў класавай салідарнасці ды інтэрнацыяналізму (як канстанты савецкай ідэалогіі).

Паказальна, што слова пра вайну, вуснае, напісанае ці надрукаванае, моцна прыцягвала ўвагу персанажа, далёкага ад яе падзей; асабліва, калі сэнс такога слова быў абсалютна супярэчлівым. Слухаючы апаведы франтавікоў, чытаючы іх допісы, Петрусь ды персанажы-вяскоўцы дзівіліся: «калі верыць газетам, немцаў ужо даўно перабілі ўсіх чыста. Хто ж тады ваюе з нашымі салдатамі?» [2, с. 66]. Асабліва каштоўным для галоўнага героя аповесцей «Канец сервітуту» і «Цяжкі год» быў апавед яго бацькі – салдата расійскага войска, які прайшоў праз пакуты нямецкага палону. Поўны натуралістычнай дэтэлізацыі, просты па форме, але глыбокі па змесце, наратыў уваходзіў у адмысловы дыялог з усім пачутым і пабачаным Петраком за час вайны. Хлопца ўразілі высновы бацькі пра сутнасць сучасных баявых дзеянняў: «я мала пабыў у самым пекле вайны, але хапіла і таго ... Расказвалі раней старыя людзі пра турэцкую вайну. Дык там што – пухкалі са стрэльбаў адзін у другога. Ні кулямётаў, ні ярапланаў з дырыжаблямі яшчэ не ведалі. Больш на штык спадзяваліся. А цяпер да штыка рэдка калі і даходзіла. Бо пакуль ты даб'яжыш да немца са штыком, ён у цябе дзясяткі куль з кулямёта выпусціць» [3, с. 248].

Акрамя ўздзеяння вуснага ці пісьмовага слова звычайны чалавек адчуваў на сабе нейкі таямнічы ўплыў візуальных вобразаў, якія тыражаваліся ўладамі: «стараста прывёз некалькі вялізных аркушаў паперы са страшнымі малюнкамі на іх ... немцы ў жалезных касках вешалі і растрэльвалі мірных людзей, узнімалі на пікі маленькіх дзетак» [2, с. 93]. Персанажы А. Якімовіча, якія патрапілі пад нямецкую акупацыю ў 1918 г., атрымалі магчымасць параўнаць вобраз немца, прапанаванага расійскай прапагандай, і кайзераўца, які ў рэальнасці прыйшоў на яго зямлю. Высветлілася, што немец-салдат усё ж меў чалавечае, а не д'ябальскае аблічча. Аднак яго паводзіны як раз нагадвалі пра ўсё інфернальнае, што падавалася ў згаданых малюнках-плакатах. Амаральныя адносіны да мірнага насельніцтва падтрымліваліся нямецкай уладай усіх узроўняў, якая імкнулася да татальнага карыстання чалавечымі рэсурсамі і матэрыяльнымі каштоўнасцямі зваёванага краю (поруч з аповесцямі А. Якімовіча ў гэтым кантэксце варта згадаць раман М. Гарэцкага «Віленскія камунары», аповесць З. Бядулі «Набліжэнне»).

А. Якімовіч падкрэсліваў складаныя пачуцці герояў-франтавікоў, калі размова датычылася немца-вайскоўца. З аднаго боку, у аповесці «Цяжкі год» яскрава паўстае думка пра спачуванне чалавеку, роўнаму сабе па сацыяльных функцыях, выконваемых у кайзераўскай Германіі (працаўнік у мірным жыцці, «гарматнае мяса» на вайне). З другога, узнікала пачуццё нянавісці, асабліва калі немец-вайсковец, выконваючы загады, пераходзіў плыткую мяжу, якая падзяляла баявыя дзеянні, што ішлі па пэўных правілах, і масавае забойства, якое парушала нормы міжнароднага гуманітарнага права. Асабліва апавядальніка абурыла «вынаходніцтва» нямецкіх сапёраў, якія прыгадалі практыку выкарыстання «воўчых» ямін: «яны рабілі такія пасткі перад сваімі акапамі. Капалі глыбокія ямы, набівалі ў іх вострыя жалезіны або калы, зверху прыкрывалі галлём» [3, с. 253]. Падкрэслім, што айчынная проза пра Першую сусветную вайну не замоўчвала тэму зверстваў, неабгрунтавана жорсткіх паводзін пад час вайны. Імкнучыся да аб'ектыўнасці, З. Бядуля, А. Гародня, М. Гарэцкі, К. Чорны сведчылі, што нялюдскія паводзіны (у дачыненні да ворага, цывільнага, бежанца), на жаль, ядналі салдатаў па абодва бакі нейтральнай прасторы.

Падсумоўваючы сказанае вышэй, адзначым, што аповесці «Канец сервітуту» і «Цяжкі год» А. Якімовіча – творы, якія адмыслова ўваходзяць у знаны шэраг беларускіх кніг, прысвечаных Першай сусветнай вайне. Абраны аўтарам ракурс (апавед пра падлетка на шляху сталення ў скла-

даную для нашага народу эпоху) дазволіў заглыбіцца ў аксіялагічныя змены, што напаткалі шараговага чалавека ў 1910-я гг., вызначыць ролю слова (і вуснага, і пісьмовага), якое дапамагала данесці да шырокага кола людзей аўтэнтчныя аповеды пра баявыя дзеянні і грамадска-палітычныя падзеі ў перыяд з 1914 па 1918 гг.

Літаратура

1. Разанаў, І. Шчодрое сэрца пісьменніка / І. Разанаў // Збор твораў у трох тамах. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1978. – Т. I: Аповесці. – С. 3 – 8.
2. Якімовіч, А. Канец сервітуту / А. Якімовіч // Збор твораў у трох тамах. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1979. – Т. II: Аповесці. – С. 3 – 190.
3. Якімовіч, А. Цяжкі год / А. Якімовіч // Збор твораў у трох тамах. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1979. – Т. II: Аповесці. – С. 191 – 322.

Z.I. Tratsiak

Polotsk State University
e-mail: zoya.tretyak@rambler.ru

Images of War as Seen by a Teenage Narrator

(on the Example of Stories 'The End of Easement' and 'The Difficult Year' by A. Jakimovič)

Key words: Belarusian War Prose, World War I, axiological crisis, A. Jakimovič.

The article deals with some specific features of the stories 'The End of Easement' and 'The Difficult Year' by A. Jakimovič on the events of 1914 – 1918. Some of the important artistic techniques which helped to depict World War I and the revolution in 1917 are characterized (figure of teenage narrator, use of some epistolary elements and stylisation for a soldier's narrative).

М.В. Хаўстовіч

Варшаўскі ўніверсітэт
e-mail: m.khaustovich@uw.edu.pl

УДК 821.161.3.09

ЛІТАГРАФАВАНАЯ ГУТАРКА СТАРОГА ДЗЕДА НА БЕЛАРУСІ Ў КАНТЭКСТЕ РУКАПІСАЎ І ВЫДАННЯЎ ТВОРА

Ключавыя словы: паўстанне 1863 года, агітацыйная беларускамоўная літаратура, пратограф, выдавецкае рэдагаванне, праблемы атрыбуцыі.

У артыкуле разглядаюцца пытанні тэксталагіі "Гутаркі старога дзеда"; робіцца спроба класіфікацыі дванаццаці версій твора. На падставе аналізу тэксту выказваецца думка пра літаграфаванае выданне як найбольш блізкае да пратографа.

З дваццаці двух версій (дзевятнаццаць беларускіх, дзве літоўскія і адна расейская) *Гутаркі старога дзеда*, якія захаваліся і выяўленыя даследнікамі [гл.: 3, 34–35], найбольшую каштоўнасць дзеля тэксталагічных, крыніцазнаўчых і атрыбуцыйных даследаванняў маюць толькі дванаццаць, бо пазнейшыя копіі ды вусныя ўзнаўленні канца XIX – першае трэці XX стагоддзя могуць адно пасведчыць, што твор быў вядомы як калекцыянерам ды навукоўцам, а таксама тое, што і праз некалькі дзесяцігоддзяў захоўваўся ў народнай памяці.

Мы выключаем з нашага разгляду копіі *Гутаркі*... Браніслава Эпімаха-Шыпілы, Аляксандра Ельскага, рукапіс Беларускага музея ў Вільні, машынапіс Тадэвуша Урублеўскага, а таксама запісы Эдварда Кліха і рукапіс Язэпа Малецкага: яны ўзноўлены паводле друкаваных выданняў (копіі Б. Эпімаха-Шыпілы і А. Ельскага – паводле "парыжскага" выдання; рукапіс Беларускага музея ў Вільні і рукапіс Т. Урублеўскага – літаграфіі ці яе копіі); памылкі альбо свядомае пераіначванне тэксту не можа "паспрыяць" справе даследавання гісторыі напісання твора. У кантэксце нашае працы не маюць важнага значэння і фалькларызаваныя пераказы *Гутаркі*... ў XX стагоддзі.

Па-за межамі нашага даследавання застаецца і літоўскі пераклад твора. Наколькі нам вядома, апрача цалкам няўдалага тлумачэння на расейскую мову, выкананага для *Зборніка дакументаў музея графа Мураўёва (Літовскія пісьма, котарыя предположено было напечатать въ Мемель: Письмо старика из Вильны; Письмо бѣдняка из Литвы)*, а таксама падрадкавага перакладу 50 радкоў твора, змешчанага ў артыкуле Зінаіды Тальвірскае [гл.: 2, 53–57], ні па-беларуску, ні па-расейску *Pasaka Senelio* не друкавалася. Сёння неабходны як пераклад літоўскага твора, так і параўнальна-тэксталагічны аналіз беларускага і літоўскага варыянтаў. Гэта можа дапамагчы ў вырашэнні атрыбуцыі *Hutarki staroha dzieda*. Але і зараз відавочна тое, што асноўны тэкст *Гутаркі*... узнік да сярэдзіны сакавіка 1861 г., а найбольш верагодна – яшчэ ў 1860 г.